

УДК: 94 (477) «1903–1914»

С. М. Зеленцова

**МАТЕРІАЛИ ГУБЕРНСЬКИХ ЖАНДАРМСЬКИХ УПРАВЛІНЬ ТА
ОХОРОННИХ ВІДДІЛКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ АНАРХІЗМУ
В УКРАЇНІ (1903 – 1914 РР.)**

Вивчення історії анархізму в Україні на початку ХХ ст. неможливе без дослідження документів, які мали не анархістське походження, бо саме вони допомагають встановити об'єктивність деяких історичних фактів та з'ясувати нові. В умовах своєрідності ідеології та тактичних прийомів боротьби анархістів важливим джерелом є документи Губернських жандармських управлінь (ГЖУ) та охоронних відділків. Донесення, телеграми, повідомлення, звіти, агентурні спостереження, карні справи тощо є цінним джерелом, яке дає змогу з іншого боку поглянути на анархістську діяльність. Кількість джерел цієї групи найбільша, охоплює як писемні свідчення (повідомлення, свідчення, карні справи, телеграми, агентурні спостереження, донесення, звіти тощо), так і матеріальні докази (вилучені брошури, листівки, газети, листи з вимаганням грошей, програми та багато інших джерел анархістського походження). Саме у таких джерелах міститься величезний інформаційний потенціал, що дозволяє вивчити свідчення діяльності анархістських груп та заходи, які вживала поліція щодо боротьби з ними.

Матеріали ГЖУ та охоронних відділків як історичне джерело вивчалися багатьма українськими та закордонними дослідниками, серед українських науковців можна назвати М. Г. Щербака [4; 5]. Також документи ГЖУ та охоронних відділків розглядалися у контексті партійного джерелознавства [1; 2; 3], як важливі джерела з історії політичних партій та рухів.

Дослідження матеріалів фондів архівів України та Росії дає змогу стверджувати, що в них міститься велика кількість джерел, які можна вивчити з використанням різноманітних методів. Певна кількість документів ГЖУ дозволяє при їх аналізі використати метод групування, що залучає до наукового обігу весь масив виявлених джерел. Таким чином, означений метод було використано при дослідженні найбільш чисельних документів цієї групи: карні справи відносно анархістів, свідчення, повідомлення, донесення.

Ураховуючи позазаконний, кримінальний характер анархістського руху в Україні, який було зумовлено ставленням держави до ліворадикальних нелегальних партій та рухів та тактичною діяльністю самих анархістських груп, можна стверджувати, що анархізм розглядався з позиції кримінальної дії. Теза про те, що головна мета анархістського руху полягала в терористичній діяльності та експропріаціях, а сам рух

носив найрадикальніше спрямування, підтверджується шляхом аналізу карних справ. Найактивнішим періодом діяльності анархістських груп в Україні були 1905–1908 рр. Лише в Катеринославі групи анархістів продовжували проявляти активність до 1914 р. Серед міст, де діяли групи, можна назвати: Одесу – 4 справи, Київ – 5 справ, Катеринослав – 2 справи. Географія розповсюдження анархізму охоплювала промисловий регіон Півдня та Сходу: Кременчук, Харків, Севастополь, Одеса та інші міста. Здебільшого справи висвітлювали діяльність усіх анархістських напрямків, а тому частіше вживалася назва «анархісти», під чим розумілося існування будь-яких напрямків (8 справ). Діяльності анархістів-комуністів присвячено 6 справ, що підтверджує, що цей напрямок був найбільшим з усіх.

Аналіз причин порушення кримінальної справи містився в характері тактичної боротьби та особливостях діяльності анархістських груп: 35 % вилучених джерел були присвячені скоєним членами груп вбивствам, пограбуванням (експропріаціям в анархістському розумінні), вимаганням грошей; 40 % справ – за звинувачення в розповсюдженні та зберіганні прокламацій, брошур, використання лабораторій вибухових речовин тощо. Це пояснювалося тим, що, вважаючи анархізм небезпечним, уряд жорстоко карав будь-які спроби до розповсюдження його через агітацію. Відповідно і зберігання літератури, допомога групам, приналежність до них вважалися таким самим кримінальним злочином, як і терор. 25 % справ стосувалися діяльності різних напрямків анархістів, яка також полягала в скоєнні терористичних актів, експропріаціях, вимаганні грошей, в розповсюдженні агітаційної літератури тощо.

Крім донесень, повідомлень, протоколів, матеріальних доказів до складу кримінальних справ входили свідчення самих членів анархістського руху. Наприклад, у документі від 22 листопада 1909 р. під назвою «Правдиві показання анархіста-комуніста» [6] містилися свідчення члена групи з міста Гуляйполе Н. Альтгаузена. Він розкривав діяльність групи, яка в той час полягала в написанні листівок, їх друкуванні та розповсюдженні серед робітників майстерень, участі у дискусіях та зібраннях [7]. Зокрема зазначалося, що до розгортання анархістської діяльності «спонукали товариші з Катеринослава». Це підтверджує взаємозв'язок та взаємовплив анархістських груп по всій території України.

Аналіз кримінальних справ як комплексного джерела з історії анархістського руху в Україні допомагає доповнити та розширити вже відому інформацію щодо діяльності груп, конкретизувати дослідження в окремих містах, визначити основний напрямок революційної боротьби, заходи карних органів для приборкання руху тощо. Цінність зазначеного виду документів полягає в тому, що карні справи містять не тільки письмові матеріали органів ГЖУ, але й джерела анархістського походження, які є доказами матеріального характеру. Це важливо,

оскільки в умовах втрати деяких документів, відсутності документообігу та збереженого архіву, свідчення самих анархістів мають неповний характер.

Процес розслідування анархістських кримінальних справ полягав у стеженні за групами, виявленні намірів та вживанні заходів з їх запобігання. Процес розслідування карних справ зумовлював появу відповідних документів, зокрема свідчень, повідомлень, донесень. У сукупності вивчення таких джерел допомагає з'ясувати нові факти з історії діяльності окремих груп. Як правило, подібні матеріали містять короткі інформаційні дані і за допомогою комплексного аналізу дозволяють встановити поетапно ланцюг подій, історичну картину в цілому. Свідчення становлять один з видів подібних джерел і представляють собою короткі дані про подію, яка відбулася або мала відбутися. Написані вони на офіційних бланках, належно оформлені з указуванням дати, установи та автора.

Аналіз документів дозволяє стверджувати, що анархісти діяли, крім крупних міст, таких як Одеса, Катеринослав, у маленьких містах України, зокрема Лубнах, Конотопі, Винниці. Документи свідчать, що незважаючи на розгром руху в 1908 р., поліція продовжувала стежити за окремими проявами анархістських груп, що підтверджувало існування свідчень за 1911–1913 рр. В основному, свідчення були зосереджені на викритті намірів анархістської діяльності з метою інформування інших карних структур та вживання необхідних заходів. Вивчення подібних документів дозволяє встановити деякі факти. Наприклад, у науковій літературі зазначається, що Південноросійська група анархістів-комуністів створена, діяла і була знешкоджена у 1906 р. Проте у свідченнях ГЖУ є інформація, що її осередки діяли до 1911 р. [8].

Деякі документи допомагають уточнювати факти щодо діяльності анархістів в окремих містах. Так, у свідченні щодо розвитку організації анархістів-комуністів та анархістів-індивідуалістів у Харкові в 1906 р. зазначалося, що формування груп відбувалося шляхом переходу до їх складу соціалістів-революціонерів [9]. У іншому свідченні від 15 вересня 1906 р. [10] містилася інформація про діяльність анархістів-комуністів у м. Винниця, яка в основному була зосереджена на пограбуваннях магазинів. Таким чином, згідно з документами, в містах, де ідейні анархістські групи були недостатньо розвинені й агітація була слабкою, основна діяльність концентрувалася на грабіжництві, чим наносився удар усьому руху.

Схожими за оформленням, характером змісту та метою створення виступають повідомлення, які становлять документи, що виникали в ході розслідування справ. Такі документи також становили частину комплексного документа, або кримінальної справи, або листування, та виникли внаслідок судово-слідчих процедур. Найважливіша кількість документів такого характеру дає змогу їх сукупного дослідження.

Можна стверджувати, що повідомлення стосувалися конкретних проявів анархістської діяльності. Стеження за всіма проявами анархізму як в Україні, так і за кордоном підтверджувало повідомлення про конференцію в Женеві у 1908 р. [11], з'їзд у Брюсселі у 1909 р. [12]. Вивчення подібних документів дозволяє визначити напрямки, які діяли в містах України: анархістів-комуністів, анархістів-синдикалістів, анархістів-індивідуалістів, але також вказували на їх діяльність в окремих українських містах менше відомих для дослідників груп, наприклад, анархістського селянського союзу. Датування джерел та вказування в них місця дозволяє підтвердити, що найвищим періодом активності анархістів є 1905–1908 рр. До вже відомих міст поширеності анархістів: Харків, Одеса, Катеринослав, на основі досліджених повідомлень, додається м. Кам'янець-Подільський [13]. Деякі подібні джерела стосувалися подій за кордоном, наприклад, у документі від 2 жовтня 1906 р. [14] йдеться, що на зібранні російських анархістів у Парижі була створена програма дій, яка передбачала скоєння терористичних актів. З цією метою були відряджені 6 осіб до Одеси та одна – до Києва. Відповідно вимагалось застосувати методи для знешкодження намірів групи.

Чітка ієрархічна структура карних органів влади, звітність щодо діяльності поліції та охоронних відділень на місцях визначали існування таких джерел, як донесення. Повідомлення видавалися на офіційних бланках: у лівому куті вказувалася установа та дата; у правому куті – містився, як правило, надпис «цілком таємно»; в кінці документа стояв підпис та вказувалося прізвище, ім'я, по батькові автора.

Донесення входять до комплексного джерела листування офіційних органів влади, але виступали як звернення підлеглих установ до керівних. Слід виокремлювати документи керівних, центральних органів та документи підлеглих установ, що дозволяє дослідити інформаційну цінність джерел. Донесення Департаменту поліції підлеглих установ становлять одне з таких джерел. Наявні матеріали, їх певна кількість дозволяє дослідити документи в сукупності та зробити висновки

Відповідно до аналізу донесень, як джерела, можна сказати, що період анархістської активності 1905–1910 рр., у географічних межах, групи діяли у містах: Бердичів, Житомир, Винниця, Кременчук, Одеса, Чернігів, Катеринослав. Також у донесеннях говорилося: про напіванархістську групу «Чорний ворон», яка діяла не тільки в Одесі, але і в Винниці та Кременчуці [15]; групу анархістів-комуністів, яка діяла в Ніжині (у донесенні названа групою анархістів-терористів). В Одесі діяло багато напрямків: згідно з одним із документів, там діяла група «Анархія», про яку не згадувалося в інших матеріалах; діяльність селянської анархістської групи в селі Голта у 1910 р. [16], що була висвітлена у матеріалах Винницького ГЖУ. Цей факт дозволяє стверджувати, що, незважаючи на кризу руху та заходи поліції, у

віддалених частинах імперії анархісти здійснювали спроби відновити рух.

Аналіз донесень підтверджував, що діяльність груп проявлялася в грабінництві, вимаганні грошей, терорі, замаху тощо. Так, у донесенні начальника Чернігівського губернського управління Н. Рудова щодо політичного становища в губернії від 21 серпня 1905 р. [17] вказувалися причини розповсюдження ліворадикальних партій, у тому числі анархістської: 1) переважна кількість селянського населення; 2) критичне, антиурядове ставлення населення; 3) послаблення державного контролю за революційними партіями та їх агітаційною роботою; 4) невеликий штат поліцейських, що не давало можливості оперативного реагування на всі прояви революціонерів; 5) умови життя населення губернії (що розумілося під цими «умовами», не вказувалося); 6) великий процент єврейського населення «...молодь яких поголовно заражена протиурядовими ідеями...» [18]. Цей факт пояснював чисельність євреїв в анархістських групах та причини розповсюдження анархізму саме на українській території. Як зазначалося в документі, в Ніжині за ініціативи «єврея-терориста» було створено гурток анархістів. Указувалося на зв'язок групи з Білостоком, організацію таємної друкарні в селі Курилівка, планування терористичних актів. Цінна інформація містилася стосовно діяльності анархістів в інших містах: Глухів, Стародуб, Конотоп, які не вказувалися в джерелах анархістів. Крім того, зосереджувалася увага на тому, що анархісти вели пропаганду не тільки в містах, але й у найбільш віддалених селах, використовуючи «агентів» – учителів, фельдшерів, службовців [19].

Інше донесення Н. Рудова стосувалося терористичного акту, скоєного групою анархістів-комуністів у Ніжині 17 вересня 1905 р. [20]. Привід для таких дій полягав у вбивстві при арешті члена анархістського руху «Федьки». Внаслідок підризу вибухівки постраждали пристав та городовий. Як повідомлялася, група була розгромлена, арештовано 4 особи, всі євреї, захоплені листівки «Маніфест анархістів-общинників», що були надруковані у Білостоці.

Таким чином, матеріали губернських жандармських управлінь та охоронних відділків, які виникали внаслідок розслідування справ, зокрема, повідомлення, свідчення, донесення, є офіційними документами, які оформлені та завірені належним чином. У таких джерелах містилася інформація щодо конкретних подій, пов'язаних із діяльністю анархістських груп в Україні. Сукупний аналіз зазначених видів документів з використанням методу групування дозволяє встановити причинно-наслідкові зв'язки, основні етапи подій, які відбувалися, місця та роки діяльності груп. Важливе значення подібні матеріали відіграють при уточненні історичного ходу подій та перевірці достовірності інформації, викладеної в анархістських джерелах. Деякі з документів містять переказ змісту програм, резолюцій з'їздів та засідань анархістів, що особливо важливо в умовах втрати деяких матеріалів

анархістського походження. Документи дозволяють географічно звузити дослідження та локалізувати, окреслюючи тільки територію України.

Список використаної літератури

1. **Источниковедение истории СССР XIX – начала XX вв.** / [под ред. Федосова И. А., Астафьева И. И., Ковальченко И. Д.]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 470 с.
2. **Источниковедение истории СССР** : учеб. для ист. спец. ун-тов и пед. ин-тов / [И. Д. Ковальченко, С. В. Воронкова, А. В. Муравьев и др. ; под ред. И. Д. Ковальченко]. – М. : Высш. шк., 1981. – 496 с.
3. **Михальський І. С.** Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. / І. С. Михальський. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 344 с.
4. **Щербак Н. Г.** Матеріали фондів охранных отделений как источник изучения деятельности социал-демократии Украины (1902–1917 гг.) / Н. Г. Щербак, Н. А. Щербак // Научные труды по истории КПСС. – № 156. – 1989. – С. 105–110.
5. **Щербак М. Г.** Жандармсько-поліцейські органи на Україні на початку XX ст. та основні напрями їх діяльності / М. Г. Щербак, О. Ф. Овсієнко // Вісник Київського університету. – 1992. – № 5. – С. 23–28.
6. **Центральний державний історичний архів України** (далі – ЦДАК), ф. 313, оп. 2., спр. 2383, арк. 1–106.
7. **ЦДАК**, ф. 313, оп. 2., спр. 2383, арк. 1–106.
8. **ЦДАК**, ф. 385, оп. 7, спр. 5, арк. 1–338.
9. **ЦДАК**, ф. 301, оп. 1, спр. 564, ч. 5, арк. 1–591.
10. **ЦДАК**, ф. 301, оп. 1, спр. 564, ч. 5, арк. 1–591.
11. **ЦДАК**, ф. 705, оп. 1, спр. 241, ч. 1, арк. 1–185.
12. **ЦДАК**, ф. 336, оп. 1, спр. 2773, ч. 1, арк. 1–70.
13. **ЦДАК**, ф. 276, оп. 1, спр. 46, арк. 1–43.
14. **ЦДАК**, ф. 1597, оп. 1, спр. 145, ч. 1, арк. 1–152.
15. **ЦДАК**, ф. 320, оп. 2, спр. 466, арк. 1–36.
16. **ЦДАК**, ф. 301, оп. 1, спр. 1426, арк. 1–34.
17. **Государственный архив Российской Федерации** (далі – ГАРФ), ф. 102, д. 1938, лл. 1–30.
18. **ГАРФ**, ф. 102, д. 1938, л. 1.
19. **ГАРФ**, ф. 102, д. 1938, лл. 1–30.
20. **ГАРФ**, ф. 102, д. 1938, лл. 1–30.

Зеленцова С. М. Матеріали Губернських жандармських управлінь та охоронних відділків як джерело з історії анархізму в Україні (1903 – 1914 рр.)

В статті надається характеристика матеріалів Губернських жандармських управлінь та охоронних відділків 1903–1914 рр. як джерела з історії анархістського руху в Україні. Визначені особливості та специфіка походження джерел, їх інформаційний потенціал. Деякі групи джерел було проаналізовано за допомогою методу групування. Це дозволило встановити причинно-наслідкові зв'язки, основні етапи подій, які відбувалися, місця та роки діяльності груп анархістів. Важливе значення подібні матеріали мають при уточненні історичного ходу подій та перевірці достовірності інформації, викладеної в анархістських джерелах.

Ключові слова: Губернське жандармське управління, охоронний відділок, анархізм, карна справа, донесення, листування, джерело.

Зеленцова С. Н. Материалы Губернских жандармских управлений и охранных отделений как источник по истории анархизма в Украине (1903 – 1914 гг.)

В статье характеризуются материалы Губернских жандармских управлений и охранных отделений 1903–1914 гг. как исторический источник по истории анархического движения в Украине. Определены особенности и специфика происхождения документов, их информационный потенциал. Некоторые группы источников были проанализированы с помощью метода группировки. Это позволило установить причинно-следственные связи, основные этапы происходивших событий, места и годы деятельности групп анархистов. Эти материалы имеют большое значение для уточнения исторического хода событий и при проверке достоверности информации, изложенной в анархических источниках.

Ключевые слова: Губернское жандармское управление, охранный отдел, анархизм, уголовное дело, донесение, переписка, источник.

Zelentsova S. N. Materials of Provincial Gendarmerie and Secret Police as a Source on the History of Anarchism in Ukraine (1903 – 1914)

The article deals with the materials of Provincial Gendarmerie and Secret police 1903–1914 years as a historical source about the anarchist movement in Ukraine. The features and specific origin of the documents, their information potential are characterized. Some of the sources have been analyzed by the method of grouping. This helps to establish cause-and-effect relations, the main stages of events, which took place, the places and years of anarchist groups' activity. These materials are very important when precise historical course of events and for checking in the information from anarchists' sources.

Keywords: Provincial Gendarme Administration, Secret police, anarchy, criminal proceedings, reports, correspondence, source.

Стаття надійшла до редакції 19.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. філос. н., доц. Вячеславова О. А.